Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
with International Impact Factor 8.357
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P019

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

बौद्ध तत्वज्ञानाची वर्तमान सामाजिक समस्यांच्या निराकरणात उपयुक्तता आणि संयुक्तीक्ता: समाज-तत्त्वज्ञानात्मक विश्लेषण

डॉ. बाबा प. शंभरकर
सहायक प्राध्यापक
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा

सारांश
वर्तमान जगात हिंसाचार, भेदभाव, सामाजिक-आर्थिक असमानता, पर्यावरणीय -हास, मनोसामाजिक आरोग्य समस्या, राजकीय ध्रुवीकरण, समुदाय जीवनातील क्षीण होणे अशा असंख्य सामाजिक संकटांची वाढ होत आहे. मानवी जीवनात विकासाला निश्चित स्थान आहे परंतु तांत्रिक किंवा केवळ आर्थिक प्रगतीने जीवन समृद्ध आणि सफल होत नाही त्यामुळे पराकोटीच्या विकास योजनामधून मनोसामाजिक समस्यांचे उत्तर मिळत नाही. या पार्श्वभूमीवर निसर्गनियमावर प्रचलित करुणा, समता, शहाणपण आणि नैतिकतेवर आधारलेला बौद्धधर्म आधुनिक समाजासाठी एका सर्वसमावेशक उपाययोजनेचे तत्त्वज्ञान म्हणून समोर येतो तथा सर्व समस्यांचे निराकरण करण्याचे सामर्थ्य राखतो. हा लेख बौद्धधर्म आजच्या सामाजिक समस्यांच्या निराकरणासाठी का आणि कसा प्रभावी आहे याचे समाजशास्त्रीय, तत्त्वज्ञानात्मक, मनोवैज्ञानिक आणि राजकीय विश्लेषण सादर करतो. बौद्ध धर्मातील चार आर्यसत्ये, अष्टांगिक मार्ग, प्रतीत्यसमुत्पाद, अहिंसा, तसेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनि सूचित केलेला नवयान बौद्धधर्म—यांच्या आधारे सामाजिक परिवर्तनाची संपूर्ण चौकट प्रस्तावित होते. संशोधनातून असे निदर्शनास येते की बौद्धधर्म केवळ धर्म नाही तर सामाजिक संरचना, मानवी मन आणि शासनव्यवस्थेच्या आरोग्याचे तत्त्वज्ञान आहे. त्यामुळे आधुनिक सामाजिक संकटांच्या मुळांवर उपाय करण्यास सक्षम असलेली ही एकमेव समग्र व मानवीय दृष्टीकोनाची यंत्रणा आहे.

1. प्रस्तावना

वर्तमान काळ अनेकविध सामाजिक समस्यांनी व्यापलेला आहे. जागतिकीकरण, वाढते स्पर्धावादी वातावरण, उपभोगवाद, राजकीय संकुचितता, असमानता, पराकोटीची तांत्रिक प्रगती आणि मानसिक ताण यांमुळे सामाजिक संतुलन बिघडत आहे. तंत्रज्ञानाने मानवाला भौतिक सुविधा दिल्या असल्या तरी मानसिक आणि सामाजिक पातळीवरील समाधान कमी केले आहे किंबहुना नष्ठ केले आहे अशी परिस्थिती आजच्या समाजाची आहे.

महत्वाचा प्रश्न असा आहे की: आधुनिक सामाजिक समस्यांना कोणता तत्त्वज्ञानिक आणि नैतिक मार्ग उत्तर देऊ शकतो?

बौद्धधर्म एक तर्कसंगत, वैज्ञानिक, करुणामूलक आणि समतेवर आधारित दृष्टिकोन प्रदान करत आलेला आहे. बुद्धांनी दु:खाला केवळ वैयक्तिक समस्या न मानता सामूहिक आणि संरचनात्मक वास्तव म्हणून पाहिले. त्यामुळे त्याचा उपायही वैयक्तिक साधनेसोबत सामाजिक परिवर्तनात आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्धधर्माचे पुनर्रचनात्मक, न्यायनिष्ठ आणि आधुनिक रूप नवयान म्हणून समाजासमोर आणले. त्यांचा दावा होता की सामाजिक लोकशाही आणि मानवी स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी बौद्धधर्मासारख्या नैतिक तत्त्वज्ञानाची गरज आहे.

बौद्ध तत्वज्ञान अति पारदर्शक आणि निखळ असल्याने जगभरात प्रचार आणि प्रसार झालेला दिसतो, किंबहुना खेदाने नमूद करणे क्रमप्राप्त बनते की ज्या धर्माचा उगम आणि विस्तार भारत देशातून झाला त्या धर्माची भारतातील ओळख मागासवर्गीय आणि बहुजन समाजाचा धर्म अशी आहे, कारण भारतात जातीआधारित धर्मव्यवस्था असल्याने येथील समाजव्यवस्थेने धर्माचे निखळ तत्वज्ञान स्वीकारलेले नाही.

बौद्ध तत्त्वज्ञान एकमेव आहे जे:

1. दु:खाचे मूळ वैज्ञानिक पद्धतीने स्पष्ट करते.
2. वैयक्तिक आणि सामाजिक दोन्ही स्तरांवर उपाय सुचवते.
3. समता, न्याय, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांचा पाया आहे.
4. शांततामय, टिकाऊ आणि सर्वसमावेशक उपाययोजना सादर करते.

2. आधुनिक सामाजिक समस्यांचे स्वरूप आणि व्याप्ती:

आधुनिक समाजशास्त्रीय दृष्टीने पाहिले तर सामाजिक समस्या आता जटिल, बहुआयामी आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एकमेकांशी गुंफलेल्या स्वरूपाच्या झाल्या आहेत. संरचनात्मक असमानता, संसाधनांचे विकेंद्रित वितरण, आणि ऐतिहासिक भेदभाव हे बदलाच्या प्रक्रियेस अडथळा निर्माण करतात. तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण

आणि बाजाराचे प्रकार या सर्वांनी एकीकडे संधी वाढवल्या तरी दुसरीकडे नव्या असमानता आणि धोके निर्माण केले आहेत.

2.1.1 संरचनात्मक असमानता आणि भेदभाव:

जात, वर्ग, लिंग, धर्म, वंश, भाषा आणि सांस्कृतिक ओळख यांच्या आधारे अस्तित्वात असलेली विषमता अजूनही समाजाच्या मूलभूत रचनेला खच देते. ही विषमता केवळ व्यक्तीचे सामाजिक स्थान ठरवत नाही तर शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, न्यायप्रवेश आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभाग या सर्वांना प्रभावित करते. भारतातील जातीय अवशेष, ग्रामीण-नगरी फरक आणि पितृसत्तात्मक वृत्ती समाज न्यायासाठी मोठे आव्हान ठरतात. जागतिक स्तरावरही वंशवाद, स्थलांतरितांविरुद्ध द्वेष, धार्मिक ध्रुवीकरण आणि वाढती आर्थिक असमानता आढळते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बहुराष्ट्रीय संस्थांच्या केंद्रीकरणामुळे स्थानिक समुदायांचा शोषण होतो आणि वंचित गट मुख्य विकास प्रवाहापासून वगळले जातात.

2.1.2 संसाधनांचे असमान वितरण आणि सामाजिक बहिष्करण:

शिक्षण, आरोग्य, डिजिटल साधने, पिण्याचे पाणी, निवास व आर्थिक सुरक्षा यांसारख्या मूलभूत साधनांमध्ये असलेली दरी दारिद्र्याची पुनरुत्पत्ती साधते. काही समाज विकासाच्या मुख्य प्रवाहातून वगळले जातात; त्यांच्यावर विस्थापन, उपजीविका हानी व अस्तित्वाचा प्रश्न येतो.

भारतामध्ये दलित, आदिवासी, ओबीसी, अल्पसंख्यांक व भटक्या-विमुक्त जमाती यांना संधींचा अभाव सतत भोगावा लागतो. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्थानिक आदिवासी, आफ्रिकन-अमेरिकन, मुस्लिम समुदाय, शरणार्थी व LGBTQIA+ व्यक्तींना बहिष्कार व हिंसा सहन करावी लागते—हे सामाजिक व मनोवैज्ञानिक असुरक्षिततेचे वितरण वृद्धिंगत करते.

2.1.3 दारिद्र्याचे पुनरुत्पादन:

दारिद्र्य हा फक्त आर्थिक नाही तर सामाजिक बहिष्करणाचे परिणाम आहे. मर्यादित संधी, कमी उत्पन्न, अपुरे शिक्षण व आरोग्यसेवांपासून वंचितता यामुळे पिढ्यान्‌पिढ्या दारिद्र्य कायम राहते. डिजिटल साक्षरतेचा अभाव आणि तंत्रज्ञानावर आधारित रोजगाराच्या विस्तारामुळे नवे अंतर निर्माण होत आहे. त्यामुळे साधने व कौशल्यविकासाचे न्यायसंगत वितरण हे गरजेचे ठरते.

2.3 हिंसाचार आणि असहिष्णुतेचे वाढते संकट:

हिंसाचार व असहिष्णुता आता स्थानिक व जागतिक पातळीवर गंभीर आणि बहुआयामी समस्यांमध्ये गणली जात आहेत. सामूहिक हिंसा, दहशतवादी कारवाया, धार्मिक व जातीय संघर्ष तसेच घरगुती हिंसाचार हे सामाजिक सहजीवनाला धोका पोहचवतात. ओळख-आधारित वैमनस्य समाजाचे एकात्म्य, मानवी हक्क व लोकशाहीवर हल्ला करतात.

नवीन काळातील महत्त्वाचा घटक म्हणजे सामाजिक माध्यमे. ही व्यासपीठे माहितीव्याप्तीला वेग देतात परंतु दिशाभूल, द्वेषपूर्ण वक्तव्ये, ट्रोलिंग आणि सायबरबुलिंगमुळे ध्रुवीकरण व हिंसक प्रवृत्तीला चालना मिळते. आंतरराष्ट्रीय संघर्ष—उदा. रशिया-युक्रेन, इस्रायल-पॅलेस्टाईन व आफ्रिकेतील अंतर्गत युद्धे—मानवी हक्क, शांतता व विकासास गंभीर आव्हान देतात.

भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक राष्ट्रात धार्मिक तणाव, जातीय वैमनस्य, राजकीय ध्रुवीकरण व लैंगिक अत्याचार यांचे प्रमाण चिंताजनकरीत्या वाढत आहे. अफवा व घृणास्पद प्रचार रोखण्यासाठी सुसंगत कायदे, संवेदनशील प्रशासन, शैक्षणिक मूल्य-आधारित दृष्टिकोन आणि सोशल मीडियावरील जबाबदार वापर अत्यावश्यक आहेत. शांतता व संवादावर आधारित नागरिकत्व हे यावरचे प्रभावी उत्तर ठरू शकते.

2.4 मानसिक आरोग्याचे संकट:

आधुनिक जीवनशैली—तणावपूर्ण, तांत्रिक-केन्द्रित व स्पर्धात्मक—मुळे मानसिक आरोग्य प्रश्न विक्राळ प्रमाणावर वाढले आहेत. नैराश्य, एकाकीपणा, आत्महत्येची प्रवृत्ती व व्यसनाधीनता हे चिंताजनक चिन्हे आहेत. भारतात बेरोजगारी, आर्थिक असुरक्षितता, कौटुंबिक तणाव, शैक्षणिक दबाव व सोशल मीडियावरून होणारी तुलना ही तरुणांमध्ये नैराशी व तणाव वाढीची कारणे आहेत.

जागतिकदृष्टीने महामारीनंतर अनिश्चितता, युद्धसदृश्य परिस्थिती, स्थलांतर व हवामान बदल यामुळे मानसिक आरोग्याचे बोझ वधारले आहे. परिणामस्वरूप व्यक्तीचा भावनिक संतुलन ढळते, सामाजिक नातेसंबंध कमी होतात व उत्पादकता व जीवनमानावर नकारात्मक प्रभाव पडतो. त्यामुळे मानसिक आरोग्यसेवा, समुदाय-आधारित समर्थन, सायकोएज्युकेशन व कौशल्यविकास हे प्राथमिक धोरणात्मक उद्दिष्ट बनले पाहिजे.

2.5 उपभोगवाद आणि आर्थिक ताण:
उपभोगवादी संस्कृती, अनियंत्रित स्पर्धा व सहज उपलब्ध डिजिटल कर्जांचे मॉडेल लोकांना आर्थिक तणावात ढकलत आहेत. सामाजिक माध्यमे व ई-कॉमर्सच्या प्रलोभनांमुळे आवश्यक व अनावश्यकाच्या सीमारेषा धुसर झाल्या आहेत. परिणामी कर्जबाजारीपणा व वित्तीय अस्थिरता वाढली आहे, विशेषतः
युवापिढीत. गिग-इकॉनॉमी व आकस्मिक रोजगारात वाढ झाल्याने कामाचे स्वरूप बदलले आहे परंतु सामाजिक सुरक्षा, विमा व निवृत्ती लाभ कमी झाले आहेत. त्याचा परिणाम आर्थिक अस्थिरता व मानसिक ताणात दिसतो. त्यामुळे वित्तीय साक्षरता, जबाबदार उपभोगाला प्रोत्साहन व रोजगारातील सुरक्षा हे धोरणात्मक उपाय आवश्यक आहेत.

2.6 पर्यावरणीय संकट:
हवामान बदल, जैवरंग कमी होणे, वायूप्रदूषण, पाण्याची टंचाई व वनतोड यांसारख्या समस्या पृथ्वीच्या अस्तित्वाला धोका देत आहेत. भारतात पर्जन्य अनिश्चितता, नद्यांचे आटणे आणि कृषीवर ताण दिसतो; जागतिक पातळीवर हिमनद्या वितळणे, महासागरी परिसंस्था धोक्यात येणे व जैवविविधतेचा नाश हा गंभीर विषय आहे. या संकटाचा स्रोत म्हणजे मानवी उपभोग व उदार्ह औद्योगिकीकरण. पर्यावरण संरक्षण, हरित ऊर्जा, जलसंधारण व शाश्वत शेतीसारखे उपाय तातडीने अवलंबणे गरजेचे आहे.

2.7 राजकीय भ्रष्टाचार आणि ध्रुवीकरण:
राजकीय भ्रष्टाचार व ध्रुवीकरणामुळे लोकशाहीची गुणवत्ता प्रभावित होत आहे. पारदर्शकता व जबाबदारी कमी झाल्याने धोरणे व संसाधने स्वार्थासाठी वापरली जातात. ओळख-आधारित राजकारणाने जनतामध्ये विभाग निर्माण होतात आणि लोकांचे लोकशाहीवरील विश्वास कमी होतो. माहिती वाहतुकीतील द्वेषपूर्ण प्रचार व मीडिया-स्वायत्ततेवर दबाव हे संकट वाढवितात. त्यामुळे राजकीय निधीतील पारदर्शकता, भ्रष्टाचाराविरुद्ध कठोर नियंत्रण व नागरिकांचे मूल्याधिष्ठित राजकारण हे आवश्यक उपाय आहेत.

2.8 समुदाय मूल्यांचा लोप:
औद्योगिकीकरण व नागरीकरणामुळे पारंपरिक समुदाय मूल्य मंदावले आहेत. परस्परावलंबन, सहकार्य व सामूहिक जबाबदारी यांचा क्षय मानसिक आरोग्य, सामाजिक सुरक्षा व सामाजिक बंध वाढविण्यात अडथळा ठरतो. स्थलांतर व डिजिटलायझेशनमुळे सामाजिक नातेसंबंध अधिक व्यक्तिनिष्ठ बनले असून, समुदाय-आधारित आधारयंत्रणा कमजोर झाली आहे.

समुदाय मूल्यांचा पुनरुज्जीवन करण्यासाठी स्थानिक संस्था, स्वयंसेवी संघटना, शैक्षणिक संस्था व नागरिक समाजांनी एकत्र येऊन सांस्कृतिक कार्यक्रम, स्थानिक सहभाग व डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा सकारात्मक उपयोग यांना प्रोत्साहन द्यावे. अशी पावले सामाजिक बंध पुनर्बांधण्यास व टिकाऊ विकास साध्य करण्यास मदत करतात.

3. बौद्धधर्माची मूलतत्त्वे आणि सामाजिक समस्यांवरील त्यांची उत्तरदायी भूमिका
बौद्धधर्म हा केवळ आध्यात्मिक परंपरेपुरता मर्यादित नसून, मानवी जीवनातील मूलभूत प्रश्नांपासून ते आधुनिक समाजातील गुंतागुंतीच्या संरचनात्मक समस्यांपर्यंत सर्व स्तरांवर दिशादर्शक तत्वांचा एक व्यापक आणि वैज्ञानिक चौकट म्हणून कार्य करतो. आजच्या भारतातील आणि जागतिक पातळीवरील सामाजिक असमानता, हिंसाचार, पर्यावरणीय संकटे, आर्थिक विषमता, मानसिक आरोग्याची अधोगती आणि राजकीय ध्रुवीकरणाच्या पाश्र्वभूमीवर बौद्ध तत्वज्ञान अत्यंत अर्थपूर्ण आणि मार्गदर्शक ठरते.

3.1 दुःख (दुक्ख) संकल्पना: मानवी वास्तवाचे वैज्ञानिक निदान
बुद्धांनी दुःखाच्या संकल्पनेला केवळ शारीरिक किंवा मानसिक वेदनांपुरती मर्यादित न ठेवता, तिचे व्यापक सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि पर्यावरणीय आयाम स्पष्ट केले. दुक्ख हे मानवी जीवनातील असुरक्षितता, असमानता, अन्याय, कंगाली, संघर्ष, भेदभाव, तसेच पर्यावरणीय हानीमुळे निर्माण होणाऱ्या अस्तित्ववादी संकटांचे सर्वसमावेशक निदान आहे.

आजच्या भारतात बेरोजगारी, जातीभेद, लिंगभेद, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, युवकांमधील नैराश्य, आणि जागतिक पातळीवर युद्धसंघर्ष, दारिद्य, हवामानबदल यांसारख्या समस्यांचा विचार केला तर दुक्ख ही संकल्पना समाजाच्या बहुआयामी वेदना समजून घेण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त विश्लेषणाची चौकट ठरते.

3.2 चार आर्यसत्ये: सामाजिक वास्तवाचे संरचनात्मक विश्लेषण
बौद्धधर्मातील चार आर्यसत्ये ही मानवी दुःखाचे आध्यात्मिकच नव्हे तर सामाजिक-वैज्ञानिक विश्लेषणासाठी देखील प्रभावी साधने आहेत.

1. **दुःख:** आजचा समाज विविध प्रकारच्या अन्याय, असमानता, आणि हिंसेने व्यापलेला आहे. सामाजिक तणाव, मानसिक आजार, बेरोजगारी, आणि आर्थिक अस्थिरता यांमुळे व्यापक सामाजिक दुःख निर्माण झाले आहे.
2. **समुदय:** या दुःखामागील मूळ कारणे लोभ, द्वेष आणि मोह ही आहेत—व्यक्तिगत पातळीवर तसेच संस्थात्मक रचना, राजकीय सत्ता, आर्थिक प्रणाली, आणि जात-पितृसत्ताक संरचना यांमध्येही ही नकारात्मक मूल्ये प्रतिबिंबित होतात.
3. **निरोध:** बुद्ध सांगतात की दुःखावर मात करणे शक्य आहे. सामाजिक पातळीवर हे न्याय्य धोरणे, समान संधी, शांततापूर्ण सहअस्तित्व, आणि समावेशक विकास मॉडेलद्वारे साध्य होऊ शकते.
4. **मार्ग:** अष्टांगिक मार्ग हा केवळ वैयक्तिक अध्यात्मिक साधनेसाठी नाही; तो एक सामाजिक-नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वांचा संच आहे, जो शांततामय, समताधिष्ठित आणि न्याय्य समाजनिर्मितीची दिशा देतो.

3.3 आर्य अष्टांग मार्ग: सामाजिक पुनर्रचनेसाठी नैतिक-मानसिक प्रणाली

अष्टांगिक मार्गाचे तीन प्रमुख गट—प्रज्ञा, शील, आणि समाधी—आधुनिक समाजातील समस्यांना प्रत्यक्ष आणि व्यावहारिक उत्तर देणारे आहेत.

- **सम्यक दृष्टी आणि संकल्प:** सत्य, विवेक आणि मानवतावादी मूल्यांवर आधारित सामाजिक विचारधारा निर्माण करतात. आजच्या 'फेक न्यूज', कट्टरता आणि ध्रुवीकरणाच्या युगात हे अधिक महत्त्वाचे आहेत.
- **सम्यक वाणी, कर्म, आणि आजीविका:** अहिंसा, प्रामाणिकपणा, नैतिक कामकाज, आणि जबाबदार आर्थिक व्यवहार यांवर भर देतात. हे भ्रष्टाचार, शोषण, भेदभाव, आणि अन्याय कमी करण्यासाठी आधारभूत तत्त्वे ठरतात.
- **सम्यक प्रयत्न, स्मृती, आणि समाधी:** हे मानसिक आरोग्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. आजच्या तणावग्रस्त जगात mindfulness, emotional regulation, आणि मानसिक स्थैर्य ही संकल्पना जागतिक स्तरावर स्वीकारली जात आहेत, ज्यांची मूळ प्रेरणा बौद्ध परंपरेत आढळते.

3.4 प्रतीत्यसमुत्पाद: आधुनिक सामाजिक कारणमीमांसेशी सुसंगत दृष्टी

प्रतीत्यसमुत्पाद सिद्धांत सांगतो की समाजातील कोणतीही घटना स्वतंत्र किंवा एकाकी नसते; ती अनेक परस्परावलंबी घटकांचे फलित असते.

आधुनिक समाजशास्त्रातील Structuralism, Systems Theory, आणि Intersectionality या दृष्टीकोनांशी ही संकल्पना पूर्णपणे जुळते. उदाहरणार्थ:

- गरीबी ही केवळ आर्थिक समस्या नसून शिक्षण, जात, लिंग, संसाधनांचे वितरण, राजकीय प्रतिनिधित्व इत्यादी घटकांनी गुंफलेली असते.
- पर्यावरणीय हानी ही उद्योगधंदे, धोरणे, ग्राहकवाद, आणि जागतिक आर्थिक संरचना यांचे एकत्रित परिणाम असतात.

प्रतीत्यसमुत्पाद समाजातील गुंतागुंतीचे, बहुआयामी आणि परस्परावलंबी संबंध समजण्यासाठी उत्कृष्ट चौकट प्रदान करतो.

3.5 बौद्ध नैतिकता: शांततामय आणि समताधिष्ठित समाजाची पायाभरणी

बौद्ध नैतिकतेतील मूलभूत मूल्ये—

- **करुणा**,
- **मैत्री**,
- **परोपकार**,
- **अहिंसा**,

ही केवळ वैयक्तिक सद्गुणे नसून सामाजिक समता, शांतता आणि पारस्परिक सहअस्तित्वासाठी आवश्यक असलेली मूल्यव्यवस्था निर्माण करतात.

भारतासह जगभरातील सामाजिक तणाव, जातीय संघर्ष, धार्मिक हिंसा, युद्धे, आणि पर्यावरणीय संकटे यांना तोंड देताना या मूल्यांची आवश्यकता आज अधिक तीव्रतेने जाणवते. करुणा आणि मैत्री यांवर आधारित धोरणे, सामूहिक कृती, आणि नागरिकत्वाचा दृष्टीकोन विकसित केल्यास समाज अधिक न्याय्य आणि समावेशक बनू शकतो.

4. बौद्धधर्म आधुनिक सामाजिक समस्यांचे समाधान कसे करू शकतो

बौद्धधर्म हा मानवतावादी, समतावादी आणि विवेकाधारित तत्त्वज्ञान आहे. आज भारत आणि जगभरातील सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरणीय आणि मानसिक आरोग्याशी संबंधित आव्हानांना ध्यानात घेतल्यास बुद्धांचे उपदेश अधिक प्रासंगिक ठरतात. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानाचा प्रसार, स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्था आणि वाढत्या असमानता यांच्या काळात बौद्ध तत्त्वज्ञान आधुनिक समाजासाठी दृढ नैतिक आणि व्यवहार्य मार्गदर्शक ठरू शकते.

4.1 भेदभाव आणि असमानतेचे निर्मूलन

बुद्धांनी **जात, वंश, लिंग, धर्म** यांसारख्या सर्व सामाजिक विभागणांना स्पष्टपणे नाकारले. त्यावेळी स्थापन केलेला **संघ** हा जगातील पहिला समतावादी सामाजिक संघ होता, ज्यामध्ये कोणालाही जात-पात किंवा सामाजिक प्रतिष्ठा न पाहता प्रवेश देण्यात येत असे. आज भारतात जातीय भेदभाव, लिंग-असमानता, धार्मिक ध्रुवीकरण आणि आर्थिक विषमता ही गंभीर सामाजिक समस्या आहेत. जगभरातही वंशविरोध, शरणार्थी प्रश्न आणि सांस्कृतिक संघर्ष वाढताना दिसतात. अशा परिस्थितीत आंबेडकरी बौद्धधर्माने प्रस्तावित केलेले **समानता, मानवी प्रतिष्ठा, बंधुता आणि न्याय** हे मूल्ये समावेशक समाज उभारण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. ही तत्त्वे सामाजिक धोरणांना मानवीकेंद्रित बनवतात आणि उपेक्षित समूहांच्या सशक्तीकरणाला नैतिक आधार देतात.

4.2 शांततामय संघर्षनिवारण

बौद्ध नैतिकतेनुसार राग, मत्सर आणि हिंसा हे दुःखाचे मूळ कारण आहेत. बुद्धांनी **सह-अनुभूती, संवाद, करुणा, आणि अहिंसक मार्गाने मतभेद सोडवणे** यावर भर दिला.

आज भारतात आणि जगात राजकीय धृवीकरण, सीमावाद, धार्मिक संघर्ष, घरगुती हिंसा, सायबर-बुलींग, आणि तणावपूर्ण मानवी संबंध वाढताना दिसतात. अशा पार्श्वभूमीवर बौद्ध तत्त्वज्ञानातील **संवादाधारित संघर्ष निवारण** आणि **मध्यम मार्ग** शांततामय सहजीवनाची नवी दिशा देऊ शकतात. संयुक्त राष्ट्रांच्या "peace-building" उपक्रमांमध्येही माइंडफुलनेस आणि करुणेवर आधारित कार्यक्रमांचा वापर वाढत आहे.

4.3 मानसिक आरोग्य व्यवस्थापन

बौद्धध्यान, विपश्यना आणि माइंडफुलनेस या पद्धती आज जगभर **वैज्ञानिकदृष्ट्या प्रमाणित मानसिक आरोग्य साधने** म्हणून मान्य आहेत. संशोधनानुसार या पद्धती:

- तणाव कमी करतात
- नैराश्य आणि चिंतेची तिव्रता घटवतात
- भावनांचे नियमन सुधारतात
- निर्णयक्षमता आणि कार्यक्षमता वाढवतात

भारतात आणि जगात मानसिक आरोग्य ही वाढती सार्वजनिक आरोग्य समस्या आहे. डिजिटल जीवनशैली, स्पर्धा, रोजगार-अस्थिरता, कुटुंबातील बदल, एकाकीपणा, आणि आक्रमक ऑनलाइन वातावरणामुळे मानसिक व्याधी वाढत आहेत. अशा स्थितीत बौद्धधर्माचे **सजगता-आधारित मानसिक आरोग्य मॉडेल** अत्यंत उपयोगी ठरते. अनेक तंत्रज्ञान कंपन्या, शैक्षणिक संस्था आणि आरोग्य प्रणाली माइंडफुलनेसला तणाव व्यवस्थापनात समाविष्ट करत आहेत.

4.4 स्वच्छ आणि नैतिक शासन

बुद्धांनी '**दशराजधर्म**'मध्ये राजकीय नेतृत्वासाठी स्पष्ट नैतिक मापदंड दिले — प्रामाणिकता, सत्यता, अहिंसा, दानशीलता, लोककल्याण, संयम, धैर्य, आणि लोकांचा विश्वास जपणे. आज भारतासह अनेक देश भ्रष्टाचार, सत्तेचा दुरुपयोग, लोकशाही संस्थांचे अवमूल्यन, आणि सार्वजनिक संसाधनांच्या गैरवापरास सामोरे जात आहेत. शासनव्यवस्थेतील नैतिकतेचा अभाव विकासावर थेट परिणाम करतो.

दशराजधर्मातील तत्त्वे:

- उत्तरदायी आणि पारदर्शक प्रशासन
- नागरिककेंद्रित धोरणनिर्मिती
- भ्रष्टाचारविरोधी पद्धती
- सामाजिक न्याय आणि समावेशन

यांना अधोरेखित करतात. जागतिक पातळीवर 'ethical governance' आणि 'value-based leadership' ला दिल्या जाणाऱ्या महत्त्वाशीही हे सुसंगत आहे.

4.5 पर्यावरण संरक्षण

बौद्धधर्मातील **लोभविरहित जीवनशैली, परस्परसंबंधांचे तत्त्व (interdependence)** आणि सर्व सजीवांविषयीची करुणा हे पर्यावरणसंवर्धनाचे मूळ आधारस्तंभ आहेत. बुद्धांनी निसर्गाशी संतुलित सह-अस्तित्वाचे तत्त्वज्ञान मांडले.

भारत आणि जग आज-हवामान बदल, जंगलतोड, प्रदूषण, जैवविविधतेचा -हास, पाण्याची कमतरता यांसारख्या संकटांना सामोरे जात आहेत. बौद्ध पर्यावरणतत्त्वज्ञान शाश्वत जीवनशैलीकडे वळण्याचा मार्ग सुचवते. हे संयुक्त राष्ट्रांच्या **SDGs (Sustainable Development Goals)** विशेषतः SDG 12, 13, 14 आणि 15 शी थेट सुसंगत आहे.

4.6 आर्थिक न्याय

बुद्धांनी मांडलेली **सम्यक आजीविका (Right Livelihood)** ही शोषणविरहित, नैतिक आणि समताधिष्ठित अर्थव्यवस्थेची संकल्पना आहे. यात रोजगार साधने:

- इतरांना हानी पोहोचवणारी नसावीत
- मानवी प्रतिष्ठा आणि कामगार हक्कांचा सन्मान करावा
- नैतिक व्यापार आणि उत्पादन सुनिश्चित करावे

अशी अपेक्षा आहे.

आज भारत आणि जगात आर्थिक विषमता, बेरोजगारी, शोषण आधारित कामगार बाजार, अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेतील असुरक्षितता, आणि कॉर्पोरेट अनैतिकता वाढत आहे. अशा स्थितीत सम्यक आजीविकेवर आधारित अर्थधोरणे आणि सामाजिक उद्यम (social enterprises) अधिक न्याय्य आणि मानवी मूल्यांवर आधारित अर्थव्यवस्था उभारण्यासाठी आवश्यक ठरतात.

5. आधुनिक समाजशास्त्र आणि बौद्धधर्म यांचा परस्परसंबंध

आधुनिक समाजशास्त्र आणि बौद्धधर्म यांचा परस्परसंबंध अत्यंत सखोल आणि परिणामकारक आहे. समानता, मूल्याधिष्ठित समाजरचना, नैतिकता, सामाजिक न्याय, मानवी मानसशास्त्र आणि संघर्षनिवारण यांसारख्या आधुनिक समाजशास्त्रातील मूलभूत तत्त्वांना बौद्धधर्मात स्पष्ट आध्यात्मिक व सामाजिक अधिष्ठान मिळते. बौद्ध तत्वज्ञानाने मानवकेंद्रित दृष्टिकोन, विवेकनिष्ठ आचरण, अहिंसा, करुणा आणि समताभाव यांचा पुरस्कार केला आहे—जे आजच्या भारतीय समाजाला तसेच जागतिक समाजव्यवस्थेला अत्यंत आवश्यक आहेत.

आजच्या परिस्थितीत—भारतामध्ये जातीय असमानता, सामाजिक बहिष्करण, आर्थिक विषमता, स्त्री-पुरुष समानतेचे प्रश्न, पर्यावरणीय संकट आणि मानसिक आरोग्याचे वाढते ताण—या पार्श्वभूमीवर बौद्धधर्मातील 'समत्व' आणि 'कर्म-जबाबदारी' ही संकल्पना समाजशास्त्रीय अभ्यासासाठी अत्यंत उपयोगी ठरते. बौद्धधर्म माणसाला प्रबोधनाकडे नेणाऱ्या नैतिक शीलांचे (Five Precepts) पालन, विवेकाधारित निर्णय, आणि आवेगाचे नियमन शिकवतो. आधुनिक मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून हे तत्त्व व्यक्तिमत्त्व विकास, संघर्ष व्यवस्थापन, आणि भावनिक संतुलनासाठी उपयुक्त आहेत.

जागतिक स्तरावर, संघर्ष, दहशतवाद, जातीय तेढ, स्थलांतर, हवामान बदल आणि नैतिक नेतृत्वाचा अभाव ही आव्हाने वाढत आहेत. अशा वेळी बौद्धधर्मातील *करुणा* (Compassion), *अनित्य* (Impermanence) व *परस्परावलंबन* (Interdependence) या संकल्पना आधुनिक समाजशास्त्रीय सिद्धांतांशी जोडल्या जातात. आधुनिक समाजशास्त्रात 'ग्लोबल इंटरकनेक्टिव्हिटी'चा जो सिद्धांत मांडला जातो, तो बौद्धांच्या 'प्रतित्यसमुत्पाद' या तत्त्वाशी पूर्णतः सुसंगत आहे—ज्यात प्रत्येक घटना आणि प्रत्येक जीव परस्परांवर आधारित आहे, स्वतंत्र नाही.

भारतीय संदर्भात, संविधानातील न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्व या मूल्यांना बौद्धधर्मातील मूलभूत सामाजिक नैतिकतेकडून बौद्धिक आधार मिळतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बौद्धधर्म स्वीकारून सामाजिक परिवर्तनाची नवी दिशा दाखवली. आजही सामाजिक समावेशन, दलित-अन्याय, स्त्री-न्याय, आणि शांतिपूर्ण सहअस्तित्व यांसाठी बौद्धधर्म प्रेरक ठरतो.

यामुळे असे दिसून येते की, मानवकल्याणाभिमुख समाजनिर्मितीसाठी बौद्धधर्म हे आधुनिक समाजशास्त्राचे केवळ पूरक नव्हे, तर एक सुसंगत आणि मार्गदर्शक तत्त्वज्ञान आहे. आधुनिक जागतिकीकरणाच्या आणि मूल्यसंकटाच्या काळात, बौद्धधर्मातील मानवतावादी व वैज्ञानिक दृष्टिकोन आधुनिक समाजशास्त्राला अधिक परिणामकारक आणि सर्वसमावेशक बनवतो.

6. निष्कर्ष

आजच्या काळातील सामाजिक समस्यांचे मूळ केवळ बाह्य संरचनांमध्ये नसून त्या व्यक्तीच्या मानसिकतेत, समाजाच्या नैतिक आधारात आणि विद्यमान संरचनात्मक व्यवस्थेत खोलवर रुजलेले आहे. वाढती

https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P019
e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

असमानता, जातीय व धार्मिक धृवीकरण, पर्यावरणीय संकटे, लैंगिक भेदभाव, मानसिक आरोग्याचे वाढते प्रश्न, तंत्रज्ञानामुळे निर्माण झालेले सामाजिक ताण, बेरोजगारी आणि आर्थिक असमानता या सर्व समस्यांवरून विद्यमान राजकीय व आर्थिक प्रणाली अपुऱ्या ठरत असल्याचे स्पष्ट होते. भारतात सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्षता व समान संधी यांचे मूल्य संविधानात असले, तरी प्रत्यक्षात अनेक स्तरांवर भेदभाव, वंचना आणि असुरक्षितता कायम आहे. जागतिक पातळीवर देखील युद्धे, दहशतवाद, स्थलांतर संकटे, हवामान बदल, मानवी हक्कांचे उल्लंघन आणि भांडवलाधिष्ठित विकासाच्या मर्यादा तीव्रतेने जाणवत आहेत.

अशा जटिल आणि बहुआयामी समस्यांवर उपाय शोधताना बौद्धधर्म एक समग्र, शांततामय आणि अत्यंत वैज्ञानिक दृष्टिकोन देतो. बौद्धधर्मातील करुणा, समता, अन्नित्य (impermanence), परस्परसंबंध (interdependence), मध्यम मार्ग, शहाणपण आणि नैतिकता ही आधुनिक संघर्षांचे मूलभूत समाधान सुचवणारी तत्त्वे आहेत. मन:शांती, मानसिक आरोग्य, तणाव व्यवस्थापन, अहिंसा, शांततापूर्ण सहअस्तित्व, पर्यावरण संवर्धन, सामाजिक न्याय आणि मानवी मर्यादा या संकल्पना आज जगभरातील धोरणनिर्मितीचा आणि सामाजिक चळवळींचा केंद्रबिंदू होत आहेत; आणि या सर्वांचा पाया बौद्ध चिंतनात आढळतो.

बौद्धधर्म हा केवळ धार्मिक आचारसंहिता नसून विज्ञानाधिष्ठित आणि अनुभवाधारित तत्त्वज्ञान आहे. आधुनिक मानसशास्त्र, न्यूरोसायन्स, 'माइंडफुलनेस' आणि ध्यान पद्धतींनी बौद्ध विचारांना मिळालेली जागतिक मान्यता हे त्याचे सर्वात सक्षमत्व सिद्ध करते. सामाजिक पातळीवर, बौद्धधर्मातील समता, परस्पर आदर आणि करुणेवर आधारित शासन व निर्णयप्रक्रिया ही भारतासह संपूर्ण जगात शांतता, स्थिरता आणि मानवी विकासासाठी आवश्यक ठरते.

त्यामुळे, आधुनिक भारतातील तसेच जागतिक सामाजिक समस्यांसाठी बौद्धधर्म केवळ एक आध्यात्मिक मार्ग नाही, तर विज्ञान, मानवी मूल्ये आणि सामाजिक न्याय यांच्या आधारे टिकाऊ, परिणामकारक आणि शांततामय उपाय सुचवणारे सर्वाधिक सक्षम तत्त्वज्ञान आहे.

References:

- Ambedkar, B.R. (1957). *The Buddha and His Dhamma.*
- Gombrich, R. (1988). *Theravada Buddhism: A Social History.*
- Rahula, W. (1974). *What the Buddha Taught.*
- Harvey, P. (2000). *An Introduction to Buddhist Ethics.*
- Queen, C.S., & King, S.B. (1996). *Engaged Buddhism: Buddhist Liberation Movements in Asia.*
- Kabat-Zinn, J. (1990). *Full Catastrophe Living.*
- Keown, D. (2001). *The Nature of Buddhist Ethics.*
- Loy, D. (2008). *Money, Sex, War, Karma: Notes for a Buddhist Revolution.*